

УДК 811.161.2'367

Раїса Христіанінова
м. Бердянськ

ВІДОБРАЖЕННЯ ТА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ЗМІСТІВ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

У статті здійснено спробу простежити співвідношення головної й підрядної предикативних частин складнопідрядних речень із позиції відображення та способів вербалізації в них об'єктивних змістів. Акцентовано увагу на двох типах співвіднесеності змістів предикативних частин у складнопідрядних реченнях — диктумно-диктумній та модусно-диктумній.

Ключові слова: об'єктивний зміст, денотативна ситуація, пропозиція, диктумно-диктумна співвіднесеність, модусно-диктумна співвіднесеність.

Дотепер в описах семантики складних речень дослідники зосереджували увагу переважно на семантико-синтаксичних відношеннях між предикативними частинами, які й визначають семантико-синтаксичні типи складних речень. Проте семантика складного речення загалом складна й багатовимірною, не обмежена лише семантико-синтаксичними відношеннями. Вона є тією ланкою, що пов'язує мову й позамовну реальність. Вибудовуючись на основі формально-граматичної моделі, властивій конкретній мові, речення відображає ситуації об'єктивної дійсності, що є однаково спостережуваними людьми, незалежно від того, якою мовою вони спілкуються. Наразі постає потреба досліджувати семантику речення багатоаспектно, зокрема і за співвідношенням змістів предикативних частин.

В україністиці побіжно це питання розглядали В.Д. Шинкарук [12; 13; 14], Р.О. Христіанінова [11], О.Л. Доценко [6]. У російському мовознавстві змістовим відношенням

© Р.О. ХРИСТІАНОВА, 2014

мiж частинами складного речення й способам їхнього вираження присвячена дисертацiйна праця С.О. Шувалової [15]. За спостереженнями дослідниці, щодо вербалiзацiї об'єктивних змiстiв складнi речення (маємо на увазi базовi складнi речення, тобто такi, що мають двi предикативнi частини) репрезентованi двома класами: конструкцiями, денотатом яких постають двi ситуацiї об'єктивної дiйсностi (перший клас), та структурами, у яких автор передає одну ситуацiю, але для її зображення використовує опис двох ситуацiй, тобто вiдтворюваною постає одна ситуацiя, а вербалiзованими — двi (другий клас). Промiжне мiсце мiж цими двома класами посiдає група складних речень iз вiдношеннями «пiдстава — логiчний висновок», «обгрунтування», «теза — обгрунтування тези». Подвiйний характер названих змiстiв С.О. Шувалова пояснює так: вони виникають на основi опису двох ситуацiй об'єктивної дiйсностi, що зближує їх з першим класом, але як об'єкт спостереження постає лише одна ситуацiя, а друга — породження мовця, наслiдок його ментальної дiяльностi, основою для якої слугують, по-перше, спостереження за певною об'єктивною ситуацiєю (першою) i, по-друге, пресупозитивнi знання, що зближує аналізованi змiсти з другим класом [15: 7]. Аналіз вербалiзацiї змiстiв у складнопiдрядних реченнях сучасної української мови дає пiдстави погодитися з висновками С.О. Шувалової про наявнiсть названих вище класiв конструкцiй. Проте зробимо певнi уточнення щодо основ виокремлення цих класiв. Згiдно iз засадничими принципами функцiйно-категорiйної граматики, iз позицiй якої висвітлюватимемо порушену проблему, предикативнi частини складного речення бувають семантично елементарними, якщо вони передають одну ситуацiю, та семантично неелементарними за вiдображення кiлькох ситуацiй: *Як рiка не вертає до витоку, Не повернеться перша любов* (М. Лукiв) ← *Як рiка не вертає до витоку, [Не повернеться любов + Любов була першою]* — пiдрядна частина семантично елементарна, а головна — семантично неелементарна, бо вiдображає двi ситуацiї. Отже, до речень першого класу будемо зараховувати тi, у яких обидвi предикативнi частини вiдображають i вербалiзують денотативнi ситуацiї, до другого класу — тi, що в них одна предикативна частина вiдображає й вербалiзує спостережувану ситуацiю (ситуацiї) об'єктивної реальностi, а друга — вербалiзує уявлювану, створювану мисленневою дiяльнiстю суб'єкта ситуацiю (ситуацiї). Крім того, за нашими спостереженнями, варто виокремити ще й третiй клас — складнопiдряднi речення, у котрих лише одна предикативна частина вiдтворює й вербалiзує денотативну ситуацiю (ситуацiї).

Як уже було вiдзначено вище, у складнопiдрядних реченнях **першого класу** кожна з предикативних частин вiдображає й вербалiзує спостережуванi ситуацiї об'єктивної дiйсностi. За характером вiдтворюваних ситуацiй виокремлюємо конструкцiї з диктумно-диктумною та модусно-диктумною спiввiднесенiстю змiстiв предикативних частин.

У конструкцiях iз **диктумно-диктумною спiввiднесенiстю** змiстiв обидвi предикативнi частини вiдображають об'єктивнi ситуацiї, що спiвiс-

нують, тобто перебувають у відношеннях кон'юнкції: *Коли повітря загоготало громом, всі в залі потягнулися до вікон* (О. Гончар); *Я спостерігав, як на одному з контрольних екранів-пультів спалахнули вогники...* (І. Росохватський); *Він сам знайшов мене після того, як моя дисертація стала притчею во язицех серед телевізійників* (І. Роздобудько).

Об'єктивні ситуації, передавані головною й підрядною частинами, можуть перебувати в різних відношеннях одна з одною — незалежного співіснування або детермінованого співіснування, тобто породження, каузації. У першому випадку ці ситуації ніяк не впливають одна на одну та пов'язані між собою тільки часовими відношеннями, що, як відомо, є універсальними, тобто ситуації можуть збігатися (повністю чи частково) або не збігатися в часі: *Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся* (Д. Павличко); *Після того, як пронеслась, як уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами* (О. Гончар); *...перед тим як вийти за свого вагаря, вона деякий час секретарювала в сільраді...* (О. Гончар). У другому — ситуації предикативних частин тісно пов'язані між собою: ситуація (ситуації) однієї частини не може бути реалізована без ситуації (ситуацій) іншої частини, тобто ситуація (ситуації) однієї частини спричинює, породжує ситуацію (ситуації) іншої частини: *Тому що він був ще малий тягати воду, дід віддав його до ковбасника по три карбованці на місяць* (П. Панч); *Якщо в учительки вистачало терпіння, Зябликові вдавалось-таки згадати весь вірш до кінця* (Є. Гуцало); *Я обламаю хвилиною пальці, щоб не сплітались в печаль годин* (Л. Костенко).

Коли мовець утворює складнопідрядне речення, він поєднує відображувані свідомістю ситуації (пропозиції) в одну конструкцію. Поєднання пропозицій у складнопідрядному реченні може бути репрезентоване кількома способами:

1) пропозиції, передавані головною й підрядною предикативними частинами, не накладаються. Змісти головної й підрядної предикативних частин у таких реченнях не пересікаються, семантико-синтаксичні відношення виникають між частинами. Так формуються складнопідрядні речення з приреченневими підрядними частинами часу: *Коли вона зовсім уже зібралась було, схвильована тяжкими спогадами, він обійняв її й пригорнув до грудей* (О. Довженко); місця: *Де зоря упала на коліна, край донецький сниться все мені* (В. Сосюра); власне-причини: *Ліс сьогодні був веселий та привітний, бо він напився удосталь щедрого літнього сонця...* (А. Дімаров); *Гриби не спали, бо росли* (І. Жиленко); мети: *Командир полку послав кінну розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з'ясувати там характер ворожої оборони і вогневу систему* (О. Гончар); потенційної умови: *Коли прапор буде на плацдармі, сила, впевненість кожного бійця виросте в сто крат* (О. Гончар); допусту: *...трагедію часів окупації, пов'язану з Чорним яром, він знав досконально, хоча сам під час тих подій ще був хлопчиськом* (О. Гончар); відповідності: *Що вище я піднімалася, пронизуючи густе переплетіння віт, то більше згущувалося світло...* (І. Роздобудько);

2) пропозиція (пропозиції) однієї частини втягнута до змісту іншої частини, є її сегментом. У цьому разі здебільшого зміст підрядної частини постає складником змісту головної частини. За таким принципом побудовано складнопідрядні речення з прислівними: а) валентно зумовленими підрядними (підрядна частина в змістовому плані стає обов'язковим складником головної, без неї головна частина постає інформативно неповноцінною, семантично незавершеною): *Андрійко охоче розповідає, як він робить сопліки* (О. Савчук); *Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув* (О. Довженко); *Краще б мені було загинути, ніж тепер бути іграшкою в руках ненависного ворога* (В. Малик); *Понеси мене на крилах, радосте моя, Де на пагорбах і схилах сонця течія* (В. Симоненко); б) валентно не зумовленими підрядними (підрядна частина постає необов'язковим складником головної, яка семантично повноцінна, може функціювати як просте речення): *Вулиця, що нею простуємо, довга-предовга* (А. Дімаров); *Султанські еміни, яким звелено було забрати майно колишнього великого візира до державної скарбниці, зацікавилися тільки коштовними оправами* (П. Загребельний);

3) пропозицію (пропозиції) підрядної частини втягнуто в зміст головної частини через ототожнення зі співвідносним словом. За такою схемою формовані катафоричні (за іншою термінологією — займенниково-співвідносні) складнопідрядні речення, у яких зміст підрядної частини конкретизує семантику займенникового співвідносного слова в головній частині: *Щасливий той, хто бачив мрію, Але не доторкнувсь її* (Д. Павличко); *І сумно, сумно заголосить вітер Над тим, що нам навіки відбуло* (Г. Чубач); *Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрії між зірками величезні освітлювальні ракети...* (О. Гончар); *Тоді закінчиться життя, коли помре моя любов* (Г. Чубач); *І з гордістю сина кажу я про те, Що мати мені Україна* (М. Луків). У таких реченнях головні частини постають семантично незавершеними, інформативно неповноцінними;

4) пропозицію (пропозиції) головної частини втягнуто в зміст підрядної частини через ототожнення зі сполучним словом. Так утворено приєднувальні складнопідрядні речення, у яких сполучне слово переносить зміст головної частини в підрядну: *За словами начальника районного відділу культури Едуарда Чавдара, навіть один із кутів будинку «відійшов», що загрожує обвалом стін...* (Україна молода, 2–3.03.2012); *Потім вони [узагальнення] у свідомості синтезуються, внаслідок чого й постає загальна ідея твору* (П. Селігей).

У реченнях із **модусно-диктумною співвіднесеністю** одна з предикативних частин передає об'єктивну ситуацію (ситуації), а друга — її кваліфікацію мовцем щодо достовірності, вірогідності з різними ступенями припущення — високої, середньої, невисокої (низької) ймовірності, водночас ця кваліфікація також постає як ситуація, але модусна. Крім того, модусні ситуації можуть бути пов'язані з переповідністю, питальністю, воліттивністю, логічністю, раціональною (добре / погано) або емо-

ційною оцінкою тощо. Семантичним центром таких речень є пропозиція диктумної частини, модусна частина виражає суб'єктивну настанову мовця, тобто має виразне суб'єктивне спрямування. Експлікатори модальних значень — предикати та сполучники. Предикати в модусних частинах семантично обмежені. Це дієслова та предикативи зі значенням інтелектуальної, психічної, мовленнєвої та сприйнятєвої діяльності. У разі приєднання до них підрядної частини за допомогою семантично нейтралізованих сполучників ці предикати зазнають модальної модифікації [1: 56–70; 4: 265], унаслідок чого позначають не процес перебігу думки, сприймання, а модальну настанову щодо пропозиції, вираженої в підрядній частині. Модусно-диктумне співвіднесення предикативних частин типове для складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами. Головні частини в цих реченнях експлікують модальність достовірності, вірогідності, переповідності, питальності, волітливості, логічності та емоційно-оцінну.

«Значеннєву основу грамеми **достовірної модальності** становить ука́зівка на впевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації» [8: 130]. Достовірну модальність виражають головні частини з предикатами інтелектуальної діяльності (*знати, дізнатися, переконатися, упевнитися, усвідомити, з'ясувати, згадати, пам'ятати* тощо): *Я знаю, що Ви є* (Л. Костенко); *Глянувши на Брянського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе* (О. Гончар); *Він перетнув проспект Гагаріна — усвідомив, що йде на завод* (Р. Полонський); *Спільна прикордонно-митна оглядова група з'ясувала, що всередині плит ДСП прорізани отвори* (Запорізька правда, 7.04.2009); *Згадала Марія, що має десь хресних батьків* (У. Самчук); *Чомусь пам'ятаю, що річка звалась Лилич* (Л. Костенко).

Вірогідна модальність пов'язана з семантикою припущення з різним ступенем ймовірності. Значення **високої ймовірності** реалізації пропозиції (пропозицій) підрядної частини експлікують головні частини з дієслівними предикатами мовленнєвої діяльності (*твердити, стверджувати, констатувати, підкреслювати, наголошувати, відзначати, зазначати, запевнювати, заявляти* та ін.), предикативами з семою 'упевненість' (*певен, упевнений, переконаний* і под.), підрядну частину приєднує сполучник **що**: *Деякі фахівці твердять, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн осіб* (О. Бойко); *А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям* (І. Багрянний); *Посол РП в Україні Яцек Ключковський запевнив, що його країна готова до переговорів уже в цьому місяці* (Україна молода, 18.01.2008); *Я певен, що вам сподобається наша сім'я* (О. Гончар).

Структури зі значенням **середньої ймовірності** характеризуються нижчим, ніж у розглянутих вище конструкціях, ступенем переконаності суб'єкта в істинності повідомлюваного в підрядній частині. Модусні предикати в таких складнопідрядних реченнях виражені лек-

семами з домінувальними семемами 'передбачення', 'віра' (думати, мислити, гадати, передбачати, здогадуватися, передчувати, відчувати, сподіватися, надіятися, чекати, ждати, видно, чутно, помітно та ін.), підрядна частина приєднана сполучником *що*: *Дунав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра* (Б. Олійник); *Дем'яно працював у підпіллі, а батьки гадали, що він працює на Сході* (Ю. Яновський); *Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, найсвітлішим* (М. Стельмах); *Довго дивився Щорс услід поїзду, наче передчуваючи, що вже не бачитись йому з Боженком ніколи* (О. Довженко); *Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго* (О. Довженко). Крім названих, у функції предикатів модусу в означених складнопідрядних реченнях, за твердженням О.І. Бондаря, можливі дієслова з семантикою сприймання: *бачити, зауважити, помітити, почувти, чути* та ін. [3: 61]. Річ у тім, що в цих дієсловах нівельована сема 'сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху', натомість актуалізована сема 'відчуття'. Це буває тоді, коли пропозиції пов'язані з модальними ситуаціями вірогідності: *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою* (О. Гончар); *Я зразу побачив, що ти мерзотник* (О. Довженко); *Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям* (І. Багрянний); *Чує її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене* (У. Самчук). Референційні ситуації в наведених вище реченнях ідентичні до ситуацій: *Брянський відчував, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою; Я зразу відчув, що ти мерзотник; Андрій відчув, що люди ставляться до нього з певним співчуттям; Відчуває її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене*. Якщо ж зміст висловлюваного повністю відповідає реальному стану речей (ймовірність становить 100%), дієслова сприймання мають своє основне значення "сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху" і функціують як предикати дії. Відповідно в таких конструкціях реалізована диктумно-диктумна співвіднесеність предикативних частин: *Одного ранку люди бачать, що баня церковна горить золотом* (У. Самчук); *Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли* (М. Стельмах).

Значення **невисокої (низької) ймовірності** передають складнопідрядні речення з опорними модусними предикатами, вираженими лексемами з домінувальною семемою 'невпевненість', зазвичай це дієслова інтелектуальної діяльності, сподівання, віри із заперечною часткою **не** та окремі дієслова без заперечної частки (*не знати, не думати, не гадати, не здогадуватися, не надіятися, не сподіватися, не чекати, не ждати, не вірити, припускати, сумніватися* та ін.). У ролі модусних предикатів у таких реченнях можуть бути також фразеологічні сполуки *віри не йняти, у думці не мати, гадки не мати, у гадиці не мати, не спадати на думку, у голову не спадати* та ін.: *Жоден із них зроду не гадав і не думав, що йому доведеться називатись міністром* (О. Довженко); *...ніхто не здогадається,*

що там хтось є (Л. Забашта); *Мабуть, мама не сподівалася, що їх, тринадцятилітніх, повезуть у неволю* (Л. Забашта); *Він не вірив, що війна скоро скінчиться...* (Л. Забашта); *Тоді вона і в думці не мала, що віддасться за Лавріна* (М. Стельмах); *Ганна Адамівна, щиро лякаючись, віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей* (О. Гончар). Інколи підрядну частину в таких конструкціях приєднує до головної сполучник *щоб*, який є типовим для конструкцій із волітивним значенням: *А я ніколи не бачила, щоб хто заходив до двору, щоб хто спинив серед вулиці або до хати провів* (Л. Костенко). Здебільшого розглядані речення репрезентують судження, що не підлягають верифікації (не можуть бути перевірені) [2: 123].

Значення **переповідної та питальної модальності** суголосні зі значенням модальності вірогідності, тому деякі дослідники їх окремо не розглядають, хоч цілком справедливо відзначають, що у висловленнях, які їх репрезентують, на синтаксичному рівні виражений лише комунікативний модус, а суб'єктивно-модальний — еліміновано [6: 178–179]. Зважаючи на цю особливість, видається умотивованішою позиція тих учених, котрі виокремлюють переповідну та питальну модальності [3: 61; 5: 45 та ін.]. У реченнях із експлікованою переповідною модальністю мовець акцентує увагу на тому, що сказане в підрядній частині він почув від інших і лише переповідає. Такі складнопідрядні речення структурують дієслова *розповідати, переповідати, оповідати, доповідати, повідомити, говорити, казати, писати, описувати* тощо, підрядні частини приєднані сполучниками **що, ніби, нібито, мовби, мовбито**: *Мій покійний дід розказував, що одного разу заїхали до нього цигани ночувати* (Г. Тютюнник); *Хтось вернувся з фронту і оповідав, що бачив на власні очі, як під Варшавою німці захопили руську батарею* (У. Самчук); *Український чиновник разом із головою правління російського газового монополіста узгодили схему погашення боргу та бадьоро доповіли, що вчора вони готові були підписати відповідні документи* (Україна молода, 10.10.2007); *Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль* (О. Довженко); *Дід говорить, що так співають лебедіні крила* (М. Стельмах). Значення питальної модальності репрезентоване в конструкціях із опорними дієсловами з домінантною семою 'запитувати' та сполучником **чи**: *Султан коротко спитав, чи то справді вона допустилася насильства над беззахисною Хуррем* (П. Загребельний); *Султан мовчки вислухав головного євнуха, перепитав, чи справді Хуррем завдано великої шкоди й ущербку* (П. Загребельний); *Я ходив поміж ними, розпитував, чи немає кого з Ковалівки* (Ю. Збанацький).

Конструкції з експлікованою **волітивною модальністю** пов'язані з ситуаціями оптативності (бажальності) та спонукальності. Предикати бажальності та спонукальності виражають модальне значення лексично, тому в межах складнопідрядних речень не зазнають семантичної модифікації. Оскільки волітивність завжди пов'язана з гіпотетичністю, підрядні частини до таких опорних предикатів приєднані за допомогою сполучників **щоб, аби, хай**: *Будемо благати Бога, щоб він оборонив*

нас од усякої напасті та від поганого ока (В. Земляк); *Попросив цей горлоріз, аби його трохи підвезли* (М. Стельмах); *Хочу просити його, хай втлумачить своїм колегам, що Завадки не вміють жартувати там, де йдеться про честь роду* (Ірина Вільде).

Складнопідрядні речення з експлікованим оптативним (бажальним) значенням структурують предикати *хотіти, бажати, воліти, прагнути* тощо. Вони виражають бажання або небажання суб'єкта щодо виконання дії, поданої в підрядній частині. Причому бажані стани речей, виражені у змісті підрядної частини, можуть бути, за класифікацією характеру оптативних ситуацій О. В. Кокової [7], контрольованими, тобто такими, на реалізацію яких суб'єкт може якось вплинути, і неконтрольованими, здійснення яких зовсім не залежить від суб'єкта. Пор.: *Мій султани, я хочу, щоб ми з вами зійшли на цю вершину* (П. Загребельний); *Вона не хотіла, щоб чоловік щось робив для неї, навіть відчиняв двері* (А. Дімаров); *Давидові за все подружнє життя ні разу не забажалося, щоб її голова припала до його грудей* (М. Стельмах); *Опинившись у ліфті, вона замість кнопки "даун" (вниз) намагається натиснути "ап" (угору), бо, бачте, воліє, щоб її понесло звідси в самісінькі небеса...* (О. Гончар) — контрольовані бажані ситуації; *Сидячи на стріхах з неосвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи більш уважним до створеного ним світу* (О. Довженко); *Бажаю, щоб вам поталанило у розшуках* (Ю. Дольд-Михайлик) — неконтрольовані бажані ситуації. Зрідка оптативне значення фіксуємо в складнопідрядних реченнях із предикатами мовлення: *Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранішніми, щоб обминуло тебе горе і лихая поруга* (О. Довженко).

Дієслова *наказувати, веліти, вимагати, домагатися, зобов'язувати, заповідати, указувати, доручати, дозволяти, забороняти, розпорядитися, просити, благати, порадити* тощо формують конструкції з експлікованим спонукальним значенням. У морфології волевиявлення мовця виражають дві дієслівні форми — форма наказового способу та форма спонукального способу, які відрізняються ознакою обов'язковості / не обов'язковості виконання бажаної для мовця дії, пор.: *Сину, принеси води і Сину, приніс би ти води*. На синтаксичному рівні таке розрізнення здійснюють на основі лексичного значення модального предиката. Дієслова з домінувальною семою 'наказ' та предикативи зі значенням необхідності передбачають обов'язкове виконання бажаної для модального суб'єкта дії: *Це наш хлопець, я наказав, щоб не стояв на видноті* (С. Маликов); *Полляки вимагали, щоби в наших школах викладали деякі предмети польською мовою* (Л. Палій); *Олесь Гончар домагався, щоб у Києві на Подолі було споруджено пам'ятну стелу на честь Шевченка* (М. Степаненко). Модусні предикати з домінувальною семою 'прохання', 'порада' експлікують спонукування до такої бажаної дії, яка може відбутися лише з доброї волі особи, котру закликають до виконання дії: *Зося ...попросила Рубана, щоб той заколихав Боніфація...* (В. Земляк); *Олексій порадив, щоб я довше затри-*

мався у тій бригаді (Є. Куртяк); *Хочу порадити, щоб люди не боялися звертатися до Олександра Мокроснопа зі своїми хворобами* (Запорізька правда, 7.04.2009). Спонукального значення можуть набувати також дієслова мовлення та окремі дієслова фізичної дії, про що сигналізує вживання в підрядній частині сполучника **щоб**: *...вона, нарешті, накричала на невістку, щоб та перестала плакати, а робила свою справу...* (Г. Тютюнник); *Парфена застерегла, щоб парубійко не спалив стайню* (В. Земляк); *Роуз вместила в кутку велетенського шкіряного дивана, мляво махнула Лукасу, щоб він сів поряд...* (П. Загребельний); *Тоді Санька підбігла до Кузя, тягла його за рукав і аж клетотіла від злости, показуючи йому на мигах, щоб висипав махорку назад* (Г. Тютюнник).

Логічну модальність експлікують головні частини з предикатами *зробити висновок, зробити підсумок* тощо, підрядна частина в них репрезентує висновок, який впливає зі змісту попередніх думок: *Хлопець зробив висновок, що не тільки на небі є чудеса, а й на землі* (Н. Костусяк).

Конструкції з експлікованою **оцінною (аксіологічною) модальністю** відображають визнання / невизнання цінності факту, ситуації з погляду відповідності / невідповідності вимогам, інтересам і смакам суб'єкта [10: 15]. Залежно від способу відображення оцінюваного, розрізняють раціональну й емоційну оцінку [10: 15; 6: 193–203]. Раціональна оцінка виявляється в позитивному, негативному чи нейтральному ставленні мовця до змісту пропозиції. Емоційна оцінка становить вербалізацію осмислених емоцій задоволення, схвалення, несхвалення, засудження, здивування, побоювання тощо [9: 32–33].

Складнопідрядні речення з експлікованою модальністю **раціональної оцінки** формують окремі модусні предикати: *Корсунь спав, байдужий, що десь сьогодні, вчора чи торік умер проїздом, сивий і недужий, якийсь старий самотній чоловік* (Л. Костенко).

Складнопідрядні речення, у яких експліковану модальність **емоційної оцінки** структурують модусні предикати *жаль, шкода, зацікавлений, винен, вдячний, боятися, страхатися, соромитися, подобатися, любити* тощо: *Йому навіть чогось шкода стало, що рана почала швидко гоїтися* (М. Стельмах); — *Отже, як батько сім'ї особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку...* (О. Гончар); *Дядьки посилали Дениса за рушницею, щоб вислідив та підстрелив, але він не пішов, боячись, щоб Гнат не відібрав дробовика* (Г. Тютюнник); *Їй робилося затишно на душі, впокійливо, вона ніби оновлювалась і вкотре, ледь страхаючись, щоб не зурочити тим помислом своєї заповітної думки, дякувала долі, що дарувала їй цю людину* (І. Маценко); *Це одразу діє на Миколку, бо він ніколи не був ревою і не любить, як від нього відвертається Володимир* (М. Стельмах); *Він про всяк випадок не любив, щоб інші хлопці, хай і двоюрідні брати, при ньому цікавилися дівчатами* (М. Малиновська); *Він соромився, що йде повз них рум'яний і здоровий* (О. Гончар).

Крім названих, модусно-диктумна співвіднесеність змістів предикативних частин характерна для приєднувальних складнопідрядних

речень, але в них головна частина вiдображає диктумну, а пiдрядна — модусну ситуацiю: *Петро Федорович погодився без вагань, вiд чого Дениско, пiдплигуючи, дуже зрадiв...* (І. Маценко); *Автобус прийшов з великим запiзненням, що Ольгу прикро вразило.*

До **другого класу** належать складнопiдряднi речення, у яких мовець передає спостережувану ситуацiю (ситуацiї), але для її (ix) зображення використовує опис iнших, у момент мовлення не спостережуваних ситуацiй [15: 24]. Такими є насамперед конструкцiї з пiдрядними порiвняльними. Їхня головна частина мiстить пропозицiю, що вiдповiдає спостережуванiй реальнiй ситуацiї. Пiдрядна ж частина слугує для увиразнення зображуваної ситуацiї, вона має опертя на життєвий досвiд мовця i слухача або ментальнi уявлення, сформованi протягом тривалого часу, тобто мовець, намагаючись якнайповнiше i якнайточнiше вiдобразити конкретну денотативну ситуацiю, використовує асоцiативно-образнi зв'язки зi стандартними або створеними уявою й закрiпленими в метальнiй свiдомостi людей ситуацiями: *Марко кинувся запрягати до плуга бикiв, заохкав, як бублейниця на ярмарку* (Г. Тютюнник); *На мене осiнь хлинула, як повiдь На луг низький...* (Д. Павличко); *...прокинулася бадьорою, свiжою, наче оце виийшла з лiтепла днiпровської хвилi* (І. Маценко); *На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залiзною пащею тахкотiв вiн, немов щойно вилетiв з пекла* (І. Багрянiй). Змiсти предикативних частин у цих реченнях спiввiднесенi як диктум-диктум.

Промiжну ланку мiж першим i другим класами утворюють складнопiдряднi речення, у яких пiдрядна частина вiдображає денотативну ситуацiю, що постає пiдставою для певних логiчних висновкiв, припущень, експлiкованих головною частиною. Таке спiввiдношення змiстiв характерне для деяких конструкцiй з пiдрядними причини, умови: *У Родима був бог найдужчий, бо дiд нiкого не боявся* (П. Загребельний); *Так само нiколи вуйко Ладик не мiг одягати Оленi синi панчохи, бо завжди носила бiлi або чорнi* (Ірина Вiльде); *Раз була розвiдка, то рано чи пiзно i вся орда прийде сюди* (В. Малик); *...раз моє iм'я списано в отiй Мар'янівцi на обелiску, значить, вони й мене поминали* (Є. Гуцало); *Якщо згадала, якщо дорiкнула, — значить, важко їй* (Є. Гуцало). У зв'язку з вiдсутнiстю об'єктивної iнформацiї ступiнь збiгу створеної мовцем ситуацiї з денотативною постає невизначеним, оскiльки немає змоги їх спiввiднести [15: 7], тому такi висновки можуть пiддавати певному сумнiву: *...мабуть-таки, по норову прийшлася їй ця робота, бо до табору повертається в пiднесеному настрої i нiби зовсiм не втомлена* (О. Гончар); *Коли наша любов не зацвiтає кiткою-дитинкою, то, може, годилося б у притулку попросити* (Є. Гуцало).

До **третього класу** зараховуємо складнопiдряднi речення з модусно-диктумною спiввiднесенiстю предикативних частин. На противагу конструкцiям першого класу з такою самою змiстовою спiввiднесенiстю у розгляданих модусна частина не вiдображає ситуацiї, а лише експлiкує модальне значення. Зазвичай модусною є головна частина. Вона здебiльшого виражає такi самi модальнi значення, що й розглянутi вище

модусно-диктумні конструкції першого класу, зокрема високу, середню, невисоку впевненість мовця щодо ймовірності повідомлюваного в підрядній частині: *Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки* (О. Довженко); *Не можна сказати, щоб аж надто подобалось дівчині тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко...* (О. Гончар); *Видно було, що ніхто не докладав тут ні енергії, ні рук* (Ю. Збанацький). Головна частина також може передавати й інші модальності: 1) переповідну (*кажуть, подекують, повідомляють тощо*): *Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала* (О. Довженко); *...подекують, що катастроф і стихійних лих стає все більше, що вони викликані мало не містичними причинами* (Запорізька правда, 7.04.2009); 2) оптативну (*дай Боже та ін.*): *Дай Боже, щоб дитина росла здоровою*; 3) раціональної оцінки (*спасибі, дяка Богові, слава Богу, дяка долі, от і гаразд та ін.* — позитивна оцінка; *нічого, дарма, байдужий, байдуже тощо* — нейтральна оцінка): *Спасибі, що росте трава і що душа жива, і що біліє голова, і кільчиться трава* (В. Стус); *Дяка богові, що її уста закривав яшмак...* (П. Загребельний); *От і гаразд, що не примусила себе ждати* (І. Маценко); *Нічого, що живеш уплав серед заграв, неслав, облав* (І. Жиленко); *Дарма, що вечір* (І. Жиленко); *То байдуже, що літа промчали...* (М. Луків); 4) емоційної оцінки (*жаль, шкода, де ж то видано, як це так тощо*): *Жаль, що наш друг-ідеаліст буде позбавлений можливості пересвідчитись, якою буденною прозою в наш час закінчуються його найчистіші поеми...* (О. Гончар); *Шкода, що сам ротмістр не може поїхати на батьківщину* (Н. Рибак); *Де ж то видано, щоб у поганському храмі возводити хвалу християнському богові* (Р. Іванчук); *...як це так, щоб діти не слухалися батьків!* (В. Малик); 5) ілокутивну (*погодьтесь, припустімо, даруйте, вибачте, пробачте тощо*): *Погодьтесь, що так буде краще*; *Припустімо, що Вам дадуть необхідну суму*; *Даруйте, що перебиваю Вас*; 6) необхідності (*треба, потрібно, необхідно та ін.*): *Не треба, щоб твою тугу, твої біль бачили люди* (І. Маценко); *Треба, щоб ви прийшли на заняття*.

До розгляданого класу належать і приєднувальні складнопідрядні речення, у яких підрядна частина виражає суто модальне значення: *Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю* (О. Гончар).

Крім названих, денотативну ситуацію (ситуації) відображає лише підрядна частина в складнопідрядних реченнях, головна частина яких виражена типізованими сполуками на взірць *річ у тім (у тому), проблема в тім (в тому), питання в тім (в тому), ясна річ, певна річ: Річ у тім, що підхід Наталі Кузякіної до культури був виразно націоналцентричний* (Дивослово. — 2008. — № 9); *Певна річ, що таке враження складається під впливом перекладних, орфографічних, тлумачних та інших різнотипних словників національної мови* (Українська мова. — 2010. — № 2); *Ясна річ, що Україна теж перебуває в зоні ризику* (Сільські вісті, 6.01.2011). Такі головні частини семантично спустошені, не мають ні

диктумного, ні модусного змісту, вони слугують лише для комунікативного увиразнення повідомлення.

Отже, базові складнопідрядні речення щодо вербалізації об'єктивних змістів розпадаються на три класи: 1) конструкції, обидві предикативні частини яких відображають і вербалізують ситуації об'єктивної дійсності; 2) структури, у котрих відображуваною постає ситуація (ситуації) однієї предикативної частини, а вербалізованими — ситуації обох предикативних частин; 3) побудови, що в них лише одна предикативна частина відтворює й вербалізує денотативну ситуацію (ситуації). У реченнях першого класу можливі два типи співвіднесеності змістів головної й підрядної частин — диктумно-диктумна та модусно-диктумна. Конструкціям другого класу притаманна тільки диктумно-диктумна, а структурам третього класу — модусно-диктумна співвіднесеність змістів предикативних частин.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы : [монография] / Н.Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт : [монография] / Н.Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 340 с.
3. Бондар О. Предикати модусу в українській мові / О. Бондар // Науковий вісник Чернівецького національного університету : [зб. наук. праць / наук. ред. Б.І. Бунчук та ін.]. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. — С. 59–63.
4. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчиненных предложений / В. Гладров // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : [сб. статей, посвященных юбилею Г.А. Золотовой]. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — С. 254–267.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К.Г. Городенська. — К. : Наук. думка, 1991. — 192 с.
6. Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис : особливості вираження модальності : [монографія] / О.Л. Доценко. — К. : Міленіум, 2006. — 226 с.
7. Кокова А.В. Лексико-грамматическое поле средств оптативной модальности в немецком языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / А.В. Кокова. — М., 1985. — 16 с.
8. Костусяк Н. Грамматна структура категорії лексико-граматичної модальності / Н. Костусяк // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. — № 1. — С. 127–139.
9. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст : К типологии внутререкстовых отношений / М.В. Ляпон. — М. : Наука, 1986. — 200 с.
10. Сергеева Л.А. Семантическая категория оценки в современном русском языке / Л.А. Сергеева // Исследования по семантике. Семантика языка и речи. — Уфа : БГУ, 1995. — С. 9–22.
11. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.
12. Шинкарук В.Д. Співвідношення диктуму і модусу в семантико-синтаксичній структурі складнопідрядного речення / В.Д. Шинкарук // Актуальні проблеми синтаксису : [матеріали всеукр. наук. конф., присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинська / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 133–134.
13. Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.Д. Шинкарук. — К., 2003. — 36 с.

14. Шинкарук В. Модусно-диктумна співвіднесеність у реченнєвій структурі / Василь Шинкарук // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту : [зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б.І. та ін.]. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. — С. 51–58.
15. Шувалова С.А. Смысловые отношения между частями сложного предложения и способы их выражения : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.01 — «Русский язык». — М., 1990. — 37 с.

Статтю отримано 18.04.2014.

Raisa Khristianinova

Berdyansk

REFLECTION AND VERBALIZATION OF OBJECTIVE MEANINGS IN COMPLEX SENTENCES

The article is an attempt to trace the correlation of meanings of the principal clause and subordinate clause in the complex sentences from the point of the ways of verbalization of the objective meanings in it. Attention is focused on two types of correlation meanings of predicative parts in complex sentences — dictum-dictum and modus-dictum.

Keywords: objective meaning, denotative situation, proposition, dictum-dictum correlation, modus-dictum correlation.

Мовна мозаїка

ЧОМУ БАТАЛЬЙОН ДОБРОВОЛЬЧИЙ?

Батальйон **добровольчий**, тому що він сформований із **добровольців**, тобто тих, хто вступив до нього з власного бажання, добровільно. Якщо назвати батальйон **добровільним**, то він матиме інше значення — 'який діє з доброї волі, власного бажання бійців, без чийогось насилля, примусу'. Саме тому батальйон означено прикметником **добровольчий**, який утворено від іменника **доброволець**, кінцевий м'який звук /ц'/ якого перед суфіксом-закінченням **-ий** змінився на /ч/, а також випав голосний **е** суфікса **-ець**.

Отже, батальйон правильно називати **добровольчим**, а не **добровільним**.

Катерина Городенська